

Samo Kristen

TRŽAŠKA KRIZA MAJA IN JUNIJA 1945 V PRIČEVANJIH AMERIŠKIH IN BRITANSKIH SODOBNIKOV*

10. junija 1945, dan po sklenitvi beograjskega sporazuma o umiku jugoslovanskih čet iz Trsta, je v Ciudad Mexicu tržaški revolucionar Vittorio Vidali, alias Carlos Contreras, zapisal v svoj mehiški dnevnik: »Vlada Ivana Bonomija je v krizi od konca aprila, a zarota molka je neprodorna. V mednarodnem tisku poteka le kampanja, ki skuša italijansko ljudstvo prikazati kot nesposobno živeti v demokratičnem režimu, indolentno, fašizmu vdano. Gene Rea, George F. Sokolsky, Henry J. Taylor, Dorothy Thompson in drugi plačani časnikarji pomiritve ustvarjajo dimno zaveso, da bi odvrgli pozornost od resne krize, ki pretresa Italijo. Raje špekulirajo s primerom Trst«. ¹

Tržaški primer, ali bolje rečeno tržaško vprašanje, za katero je britanski zunanji minister sir Anthony Eden v svojih spominih dejal, da je bilo »vedno vznemirjajoče, a včasih vulkansko« ², je v tistih dneh maja in junija leta 1945 prešlo v najbolj eruptivno obdobje svoje zgodovine in grozilo, da pod lavo nevarno rastočih zavezniških nasprotij ne pokoplje le že načetega duha zavezniška koalicije, ampak še mnogo več – pravkar za ceno ogromnih človeških in materialnih žrtev pridobljeni svetovni mir.

A če je bilo na straneh Vidalijevega antipodnega dnevnika dramatične odmeve tržaških dogodkov zaznati oddaljeno in oslABLJENO, tega ni mogoče reči za številna spominska in dnevniška pričevanja sodobnikov, ki so se v tako imenovanih »štiridesetih dneh« tržaške krize znašli bliže njenemu žarišču.

Prva tovrstna pričevanja so se začela pojavljati že kmalu po koncu vojne pri nas, na Tržaškem in v Italiji, resnosti in globalnemu pomenu krize primerno pa tudi in celo najprej v anglosaškem svetu – v Združenih državah Amerike in v Veliki Britaniji. Tako je oxfordska revija *The World Today* že oktobra leta 1945 objavila *Trieste Diary* (Tržaški dnevnik) dopisnice *Manchester Guardian* Sylvie Sprigge. Le dve leti za tem je v Londonu

* Tekst je bil v skrajšani obliki predstavljen kot referat na XXIII. srečanju zgodovinarjev SRS v Tolminu 1. X. 1986.

¹ Vidali, Vittorio: *Dal Messico a Murmansk*, Milano 1975, str. 207

² Eden, sir Anthony: *The Memoirs of the R. T. Hon. Sir Anthony Eden K. G., P. C., M. C. Full Circle*. London, 1960, str. 175

izšlo že tudi prvo memoarsko delo, v celoti posvečeno poteku tekme za Trst, kot jo je v štabu Freybergove II. novozelandske divizije spremljal njen obveščevalni oficir Geoffrey Cox. A če je Spriggeva pri poročanju o »štiri-desetih dneh« jugoslovanske zasedbe Trsta poudarjala zlasti tiste aspekte dogajanj, ki so se morali zdeti otoški javnosti sporni³, je bila Coxova sodba v knjigi *The Road to Trieste* leta 1947 uvidevnejša in objektivnejša. Spremenil je ni niti tri desetletja pozneje v novi, dopoljeni izdaji iz leta 1977 z nekoliko spremenjenim naslovom *The Race for Trieste*: »Dogodki v Julijski krajini še zdaleč niso bili edinstveni. Velik del Evrope je v tistih majske dni zjel socialni nemir. V Franciji so se makijevci maščevali možem Vichya. V Milanu sta trupli Mussolinija in njegove prilježnice viseli z zidu bencinske črpalke. Okoli Bologne so skupine kmetov napadale posestnike na njihovih posestvih. Jugoslovani so ravnokar izšli iz ene izmed najbolj krvavih vojn v njihovi zgodovini. Spominjali so se, kako so italijanski fašisti in ustaši ravnali z njimi in so krepko udarili nazaj.«⁴

Najpomembnejše memoarsko jedro Coxove knjige je ostalo bolj ali manj nespremenjeno tudi v novi izdaji, ki pa jo je pisec na podlagi novo dostopnih dokumentov iz Public Record Officea razširil in dopolnil z retrospektivno eksplikacijo mednarodnega okvira tržaške krize. Žal pri tem ni odpravil številnih napak iz prve povojne izdaje, ki tako postajajo tudi dediščina italijanskega prevoda, lani izdanega pod naslovom *La corsa per Trieste*. Pisec, ki je še v sklepnem poglavju prve izdaje menil, da bi bila prepustitev Trsta Italiji ne samo neizvedljiva, ampak tudi nepravična⁵, v letu ratifikacije Osimskih sporazumov izjavlja, da se današnja črta razmejitev v grobem ujema s tisto, ki so jo »manu militari« potegnili »infanterija ter tanki 9. novozelandske brigade in britanskih 12. Lancersov«.⁶

³ V dokajšnjem nasprotju s pogosto citiranimi navedbami britanske žurnalistke o tako imenovani »vladavini terorja« v prvem obdobju jugoslovanske zasedbe Trsta (gl. *Trieste Diary*, Chatham House Review, New Series, 1, no. 4, Oct. 1945, str. 160 in *Trieste Where East meets West*, New York Herald Tribune, Annual Form 1945, str. 171) je njena izjava, ki jo po beograjski Politiki z dne 18. 5. 1945 navaja Slobodan Nešović. Takoj po prihodu v Rim naj bi Sylvia Sprigge (Nešović napačno »Sprigg«) izjavila: »Resnici na ljubo lahko zgolj povem, da v obdobju mojega bivanja v Trstu ni mogoče govoriti o kakšnih pokolih. V Trstu ni bilo nikakršnih pokolov, nikakršnih masovnih deportacij, nikakršnega »lova« na Italijane. V Trstu ni bila proglašena obvezna rekrutacija. . . Tretjega maja so razglasili v obeh jezikih objavili prostovoljno rekrutacijo v osvobodilno Jugoslovansko armado, za borbo zoper četnike, in to za Tržačane od 17. do 50. leta. (Svet o nama, Beograd 1984, vol. 2 str. 677).

⁴ Cox Geoffrey – *The Race for Trieste*. London 1977, str. 223
Prim. tudi podobno mnenje pokojnega avstrijskega publicista Clausa Gattererja (*Im Kampf gegen Rom. Bürger, Minderheiten und Autonomien in Italien*, Wien 1968, str. 901)

⁵ g. Cox je leta 1947 zapisal: »Nothing in the Italian's record since 1918 moreover, entitles them to claim control again over a substantial Slovene minority. Of all three courses that of leaving the city to Italy would have been not only impracticable but unjust«. – *The Road to Trieste*. London 1947, str. 246

⁶ g. Cox v *The Race for Trieste*, London 1977, str. 263

Po velikih žrtvah, ki so jih jugoslovanski narodi dali za osvoboditev slovenskega Primorja, takšna ugotovitev zveni nekoliko trpko, velja pa le z določenim pridržkom. Ko bi namreč v resnici obveljalo načelo »uti possidetis«, bi mejna črta potekala znatno zahodnejše, vsekakor pa bližje slovenski etnični meji, o čemer nenazadnje dovolj sugestivno priča Coxov opis novozelandskega prihoda na Sočo 1. maja 1945: »Z druge strani Soče so nizki hribi zapirali horizont. Cesta je bila pusta, ker ni bilo več italijanskih zastav. Tedaj smo naglo stopili na področje, ki so ga vozniki dovolj hitro poimenovali »Titova dežela«. Tu so bili vsepovsod partizani z rdečimi ovratnicami in kapami z rdečo zvezdo. Nenadoma smo prispeli do Soče in dvajset minut pozneje smo bili na periferiji Tržiča. Partizani so ob straneh ceste postavljali Titove portrete, na zidove pisali »Živel Tito!« in korakali v majhnih kolonah z jugoslovanskimi zastavami in italijanskimi trikolorami z rdečo zvezdo v sredini. Povsod je pisalo »Tukaj je Jugoslavija«. Bila je razlika, težko določljiva, a očitna, med ljudmi na teh ulicah in tistimi, ki smo jih srečavali vso pot od Piave. V utrujenosti, v dežju, so enote hitro zaznale spremembo . . . Počutili smo se kot tuji v tuji deželi, kot da bi na Soči prešli neoznačeno, a povsem razločno mejo.«⁷

Coxovemu izjemno pomembnemu pričevanju, posvečenemu prikazu lokalne situacije, so nato, zlasti v prvi polovici petdesetih let, sledila memoarska dela visokih britanskih in ameriških osebnosti, v katerih je bila kriza prikazana kot ena izmed prvih epizod v okviru globalne povojne konfrontacije s Sovjetsko zvezo. Med njimi je treba na prvem mestu omeniti spomine »velikih dveh« Winstona Churchilla in Harryja Trumana, pa tudi memoare njenih najbližjih sodelavcev, ki so imeli s tržaško krizo opraviti bodisi na ravni kabinetnih odločitev ali »in loco« kot vojaški poveljniki.

Prvo tovrstno delo so bili leta 1951 spomini ameriškega admirala Williama Leahya, ki so izšli pod nekako vsepričujočnim naslovom *I Was There* (Bil sem tam). Admiral Leahy je o Trstu poročal na način, ki potrjuje sodbo dr. Vladimirja Velebita o tem, da poznavanje zgodovine in geografije ni bila močna stran zavezniških vojakov«. Poveljnik glavnega štaba pod Rooseveltom in Trumanom in bivši ameriški poslanik v Vichyu se je namreč tržaške krize spominjal takole: »Le dan po nacistični kapitulaciji je nevarno izbruhnil tržaški spor. General Tito, diktator Jugoslavije, je naznanil svojo namero vzpostaviti svojo oblast nad tem mestom in obdajajočimi italijanskimi ozemlji (sic!). O tem sem govoril 10. maja s predsednikom podčrtujoč, da so Titova armada in zavezniške sile v položaju, ki se lahko izrodi v spopad za posest nad tem delom Istre, ki se imenuje Venezia Giulia.« (sic!). Po tem (ne ravno lucidnem) preblisku Leahy nadaljuje s stavkom, ki je pomemben zaradi tega, ker oznanja radikalno spremembo dotedanje

⁷ g. Cox v *The Road to Trieste*, London 1977, str. 192

⁸ Leahy, William: *J'etais là. Préface de Harry S. Truman*. Paris 1950, str. 437

ameriške politike do Trsta: »Truman je sklenil zavzeti nepopustljivo stališče, pa čeprav bi zaradi tega prišlo do sovražnosti med anglosaškimi in jugoslovanskimi enotami.«

Leahyovo pričevanje o poteku konference z dne 10. maja 1945 je že leto dni pozneje v svojih spominih Turbulent Era. A Diplomatic Record of forty Years potrdil tudi podsekretar State Departmenta Joseph C. Grew.

Grew je Trumanu pravzaprav ponovil očitke, ki jih je, kot je razvidno iz Trumanovih spominov, na račun jugoslovanskih oblasti tiste dni izrekal ameriški veleposlanik v Rimu Alexander Kirk⁹. »Najbolj vznemirljiv problem predstavlja za nas položaj v Julijski krajini in zlasti v Trstu, ki so ga partizani v precejšnji meri zasedli, tam izobesili svoje zastave in spremenili italijanska imena ulic v slovenska,«¹⁰ je dejal Grew. Izrazil je globoko zaskrbljenost nad položajem, ki postaja iz ure v uro resnejši, pri čemer »Rusija nedvomno stoji za Titovimi dejanji, z mislijo na Trst kot bodočo rusko luko«. Socialisti in komunisti v Italiji govore, da se »Združene države in Velika Britanija nista več zmožni zoperstaviti Sovjetski zvezi v Evropi«. ¹¹ Trumanov odgovor Grewu je bil zaznamovan z odločnostjo, kakršne v dotedanjem ameriškem odnosu do Trsta ni bilo: »Predsednik je odvrnil, da je veliko razmišljal o tem in prišel do sklepa, da je edina rešitev v očiščenu Trsta (to clear Trieste). Zaveda se, da gre za preokret v dosedanji politiki, vendar je razvoj dogodkov tak, da ne dopušča druge alternative.«¹²

A medtem ko sta Leahy in Grew o teh pomembnih dogodkih poročala z ene izmed centralnih, a od tržaškega prizorišča oddaljenih točk odločanja, je nek drug Američan, poveljnik 8. armade general Marc Wayne Clark, v svojih leta 1951 izdanih memoarih (Calculated Risk) zapustil pričevanje s samega kraja dogajanja.

»Miles gloriosus« Clark, ki je svojim enotam ukazal, da tudi v primeru odpora jugoslovanskih čet z njimi ne smejo priti v oborožen spopad, je 5. maja 1945 priletel v Tržič in nato skupaj z generalom Freybergom obiskal Trst. Njegovo poročilo odraža vzdušje, ki je tedaj vladalo v mestu: »Mesto je bilo mirno, vendar je bilo čutiti napetost in nemir. Zdelo se mi je, da so ulice polne vsakršnih uniform, ki si jih človek lahko le zamisli, nekatere pa so prešle tudi to mejo. Novozelandske enote in Titove sile so prišle v Trst prve in istočasno (sic!), pa je bilo zdaj na ulicah videti polno partizanov, ki so pešačili s težkim korakom, se vozili z dvokolesi in običajno mahali z zastavami ali nosili kakšno orožje.

⁹ Prim. Truman, S. Harry: Year of Decisions. Garden City, N. Y. 1955, str. 246

¹⁰ Grew, Joseph C.: Turbulent Era. A Diplomatic Record of Forty Years; 1904–1945. Boston, 1952, vol. 2, str. 1479. J. B. Duroselle s tem v zvezi omenja jugoslovanska pričevanja, po katerih so bila imena ulic spremenjena le v slovenskih predelih mesta s spontanimi akcijami prebivalstva (Le conflit de Trieste 1943–1954. Bruxelles, 1966, str. 176.)

¹¹ J. C. Grew, op. cit., ibid

¹² Ibid

Bilo je nekaj primerov nemira v mestu in ravno pred našim prihodom so neki Italijani, ki jih je v mestu 200.000, priredili demonstracije zoper 60.000 jugoslovanskih meščanov, a so jugoslovanski vojaki s streljanjem v zrak razgnali demonstrante. Zavezniški in jugoslovanski vojaki, ki so zasedli vsak svoj del ozemlja, so se dokaj dobro razumeli, vendar je prihajalo do trenj na višjih mestih, kjer je bilo vpliv političnih problemov močnejše čutiti.¹³

Poleg slednje dokaj zanimive ugotovitve je v Clarkovem zapisu, ki ne kaže ravno pretiranega spoštovanja do zavezniških jugoslovanskih vojakov, najti tudi trditev, ob kateri se velja ustaviti. Ameriški general namreč trdi, da so novozelandske in jugoslovanske enote prišle v Trst »prve in istočasno«. Nepodpisani pisec spremne besede k srbohrvaškemu prevodu Clarkovih memoarov v tem ni videl nič nenavadnega, a je po drugi strani negodoval zaradi avtorjevega domnevnega protijugoslovanskega zadržanja na moskovski konferenci o Avstriji marca 1947. Takrat naj bi jugoslovanski predstavnik zahteval odstranitev avstrijskega delegata Rainerja, »koti je bio gaulajter za vrijeme Hitlera i ratni zločinac. Clark ne pokušava oboriti navode našeg delegata, ali iz neprijateljstva ipak nastoji na tome, da ovaj gaulajter ostane u dvorani.«¹⁴ Neimenovanemu uvodničarju očitno ni bilo znano, da je dr. Friedrich Rainer takrat namesto v Moskvi sedel v ljubljanskem zaporu in je torej govoril o neobstojećih stvareh, »tacie« pa je sprejel očitno napačno trditev o nekakšnem hkratnem jugoslovansko-zavezniškem prihodu v Trst.

Ta teza ni tako osamljena, svoj čas pa je imela tudi precejšnje politično težo. Tako se je še pred nedavnim, kmalu po srečanju naših in britanskih zgodovinarjev na Brdu, v oddaji ljubljanske televizije »Odločitev na mejah« tovrsten »lapsus memoriae« primeril uglednemu britanskemu zgodovinarju in neposredni prič dogodkov siru Petru Wilkinsonu. Britanec je srečanje med zavezniškima armadama v Trstu nekolikanj emfatično označil za »eno izmed največjih naključij v zgodovini človeštva«. V prevodu se je njegova izjava glasila takole: »Oboji smo bili daleč zadaj, jugoslovanska armada je bila še dosti dlje, in britanska VIII. je morala biti tudi zelo daleč. To omenjam zato, ker je eno od nenavadnih naključij zgodovine v tem, da sta obe strani, čeprav sta morali bojevati bitke, in izid vsake bitke je težko napovedati – bilo je res izjemno naključje, da sta obe v Trst prišli istega dne. To je res nenavadno.«¹⁵ »One of the most remarkable coincidences in the history of mankind« v diktaciji sira Wilkinsona je sicer v prevodu izgubilo presežniški poudarek in se spremenilo v zgolj »nenavadno naključje

¹³ Clark, Mark: Svijesni riziko. Doživljaji iz rata u sjevernoj Africi i Italiji. Zagreb 1954, str. 438

¹⁴ op. cit., str. 8.

¹⁵ »Odločitev na mejah«, neobjavljen zapis ljubljanske TV, str. 18. Gre za oddajo, ki je potekala pod podnaslovom Vojaki in zgodovinarji v isti osebi (dokumentacija INV)

zgodovine«, a to pravzaprav ni pomembno. Pomembneje je, da obe armadi nikakor nista prišli v Trst istega dne, kot meni Wilkinson, niti istočasno, kot trdi Clark,¹⁶ ampak je jugoslovanska IV. armada skupaj z IX. korpusom Trst zasedla že 1. maja, medtem ko je II. novozelandska divizija »porinila nogo« (Churchill) v vrata mesta takorekoč »in extremis« – 2. maja 1945 popoldne. Bilo je skratka tako, kot je v svojih spomilih Full Circle zapisal bivši britanski zunanji minister sir Anthony Eden: »V maju 1945 so novozelandske enote prišle v Trst in ugotovile, da so bile jugoslovanske sile tam že prej.«¹⁷

Tudi Winston Churchill in feldmaršal Alexander sta v svojih spomilih odkrito priznala, da so jugoslovanske sile prispele v Trst pred zavezniškimi. Pri tem sta bila premier in njegov feldmaršal presenetljivo enotna: »Titove enote so 30. aprila dejansko vkorakale v Trst v upanju, da ne bodo zasedle le mesta in okolice ampak dosegle tudi vdajo nemške garnizije z sedem tisoč možmi in vso opremo Šele popoldne istega dne so jugoslovanske enote vzpostavile stik s predhodnico II. novozelandske divizije zahodno od Tržiča, ki je od Trsta oddaljen kakih 50 km. 2. maja so general Freyberg in njegove enote stopile v mesto, sprejele vdajo nemške garnizije in zasedle pristaniško območje.«¹⁸

Navedena verzija je Alexandrova, prvotna Churchillova pa se od nje loči le po tem, da ne vsebuje povsem napačnega Aleksandrovega dopolnila o oddaljenosti med Trstom in Tržičem. Oba, tako Churchill kot Alexander, se motita seveda tudi glede datuma prvega srečanja med Novozelanci in partizani, do katerega ni prišlo 30. aprila, ampak šele 1. maja 1945, ko je bil Trst že skoraj v celoti osvobojen.

Tekst, v katerem feldmaršal kot nekakšen repetitivni »His master's voice« sedem let za Churchillom ponavlja mimogrede rečeno nekolikanj sporen opis nemške vdaje, predstavlja hkrati že kar tretjino Alexandrovega spominjanja na Trst. V Alexander's Memoirs 1940–1945, izdanih leta 1961, sta namreč zelo na kratko omenjeni srečanja z maršalom Titom ob jezeru Bolsena avgusta leta 1944 in v Beogradu februarja 1945, le malce več prostora pa je feldmaršal namenil reminiscencam na tretje in poslednje, ko je »maršala ponovno srečal, čeprav ne osebno – v manj srečnih

¹⁶ Sintezo obeh napačnih trditev najdemo v delu Trieste francoskega pisca Jeana Martina-Chauffierja, ki je v prvem stavku prvega poglavja knjige zapisal: »Le 2 mai 1945 (sic!), la IV armée yougoslave et la 2 division néo-zélandaise de la VIII armée britannique pénètrent simultanément (sic!) dans Trieste.« (Trieste. Libération de la Vénétie Julienne. Conférences de Londres et de Paris. Le Problème de l'internationalisation. Paris 1947, str. 15)

¹⁷ Eden, op. cit., str. 177

¹⁸ Le memorie del maresciallo Alexander 1940–45. Milano, 1963, str. 189. Primerjaj Churchill, Winston S.: The Second World War. Volume VI, Triumph and Tragedy. London 1954, str. 482

okoliščinah na poti za Trst je kazalo, da je bodočnost tega mesta na rezilu britvice«. ¹⁹

Vsekakor izčrpnije kot feldmaršal Alexander sta o tržaškem zapletu sredi 50. let spregovorila bivši britanski premier Winston Churchill in nekdanji ameriški predsednik Harry S. Truman.

Churchill je dogodkom v Julijski krajini namenil deset strani 33. poglavja 2. knjige 6. zvezka monumentalnega memoarskega dela Druga svetovna vojna. Že leto dni kasneje, leta 1955, je v 2. delu nekoliko manj artikuliranih spominov pod naslovom Leto odločitev (The Year of Decisions) v približno enakem obsegu izšla tudi Trumanova komplementarna verzija tržaških dogodkov.

Temeljna razlika, ki je zaznamovala začetni zavezniški pristop v razreševanju tržaške krize (pri čemer je zlasti Churchill utelešal aktivnejši pol, ki se mu je ameriška stran, nihajoča med tako imenovanima aksiomoma »Rige« in »Jalte«, prilagajala s »faznim zamikom« vse tja do druge polovice maja), je prišla do izraza tudi na straneh njenih memoarov. V njih je vztrajni »ceterum censeo« Churchillovega Triumfa in tragedije soočen z omahljivimi, kunktatorsko zvenečimi stavki, ki bi jih bilo komajda mogoče pripisati zagovorniku kasnejšega »brinkmanshipa« in brezkompromisne antikomunistične politike razmejevanja. Iz njih veje nekakšen strah pred nepredvidljivostmi morebitnega ameriškega angažmaja na Balkanu, bojazen, ki jo je s Trumanom delil že pokojni predsednik Roosevelt, lastna pa je bila tudi Trumanovima svetovalcema iz War Departmenta, Marshallu in Stimsonu. ²⁰

A medtem ko je Winston Churchill začetno omahovanje ameriškega predsednika pripisoval pogubni moči izolacionističnega argumenta, ki naj bi pod geslom »Don't let us get tied in Europe« privedel celo do druge svetovne vojne ²¹, pa tudi vplivu »pomembne šole« (powerfull school), ki je »že od začetka postavljala Daljni vzhod pred Evropo« ²², je Truman takole pojasnjeval agresivnejše stališče britanskega partnerja: »Churchill je vedno skušal storiti vse, kar je bilo v njegovih močeh, da bi ohranil nadzorstvo nad

¹⁹ op. cit., str. 164

²⁰ Tovrstne strahove je zaznal tudi italijanski ambasador v Washingtonu Tarchiani: »Il ministro della guerra Stimson (repubblicano) era dello stesso parere e anzi, in caso di impiego delle truppe alleate in Istria, prevedeva insieme al Pentagono prima un conflitto con Tito e poi coi russi. Evidentemente a Washington, sebbene ci sforzassimo di spiegar loro la situazione, si stentava a formarsi un'idea, del resto anche in seguito assai frammentaria e intermittente, della millanteria jugoslava, e genericamente slava, come attiva e spesso efficace arma politica.« (Tarchiani, Alberto: Dieci anni tra Roma e Washington, Milano 1955, str. 59.) O Stimsonovem stališču glej: Stimson, H. L., Bundy, M. G.: On active Service in Peace and War. London, New York s.d., str. 357-358

²¹ W. Churchill, op. cit., str. 485

²² Ibid

vzhodnim območjem Sredozemlja in s tem obdržal vpliv Velike Britanije v Grčiji, Egiptu in na Bližnjem Vzhodu. Ne morem grajati Churchilla zaradi njegove pozicije. Ko bi bil na njegovem mestu jaz, bi bil najbrž tudi sam naklonjen temu, kar je hotel storiti on.«²³

Pri pisanju svojih spominov sta tako Churchill kot Truman z obširnimi reproduciranjem tekstov najpomembnejših brzojavk, ki so si jih izmenjavali »veliki trije«, izbrala tisto pot, za katero je britanska zgodovinarica Elisabeth Barker zapisala, da je izmed vseh za razumevanje mednarodnega okvira tržaške krize najboljše: »Do dokončnega izida – mir ali vojna – je prišlo na tej ravni«²⁴. Izbor in obseg reprodukcije teh dokumentov sta bila vsekakor do določene mere pogojena z obdobjem hladne vojne, v kateri so njuni spomini nastajali, zlasti pa je čas nastanka zaznamoval njun interpretativni kontekst. Čas, v katerem je Trst postal nepogrešljivi sestavni del znanite sintagme o »Železni zavesi«, je vsekakor vplival na tovrstna pričevanja in njihov ideološki horizont in pač ni dopuščal objektivne presoje o upravičenosti ali neupravičenosti jugoslovanskih zahtev. A v že omenjenem anti-komunistično in hladnovojnsko naglašnem okviru sta oba pisca podala notranje koherentno in medsebojno dopolnjujočo se vizijo razvoja tržaške krize, ki jo odlikuje preglednost in razmeroma zgledna raven faktografske zanesljivosti.

Moti le nekaj manjših napak. Poleg že omenjenega Churchillovega napačnega datiranja prvega srečanja s partizani pri Tržiču, omenimo še Trumanovo zmotno navedbo dneva, ko naj bi feldmaršal Alexander dobil dolgo pričakovana navodila v zvezi z zasedbo Julijske krajine – teh slednji ni prejel 20. aprila, ampak šele 28. aprila 1945.²⁵ Oba, tako Churchill kot Truman, pa sta zagrešila skoraj klasični »qui pro quo« v zvezi s polnim imenom in funkcijo visokega zavezniškega pogajalca v Beogradu, po katerem je dobila ime Morganova linija. Po mnenju obeh naj bi šlo za generala sira Fredericka Edgwortha Morgana, k njegovemu imenu pa je Harry Truman pristavil še položaj načelnika Alexandrovega štaba za Sredozemlje.²⁶ A kot

²³ Truman, Harry: *Memoirs Years of Decisions*. New York 1955, str. 245

²⁴ Trst 1945. Zbornik predavanj. Trst 1985, str. 106

²⁵ H. Truman, op. cit., str. 246

²⁶ Diego de Castro drugače kot večina avtorjev zastopa mnenje, da so bila navodila dana že prej: »Perciò furono preparati, dal Maresciallo Alexander, i piani per l'avanzata su Trieste e vennero mandati ai Capi di stato maggiore a Londra e a Washington, il 26. aprile 1945, ed i Combined Chiefs of Staff risposero lo stesso giorno. Detti piani furono subito appoggiati dal Foreign Office ed accettati da Churchill . . . il quale, il 27. aprile 1945, sollecitò anche i Capi di stato maggiore in questione a dare immediati ordini ad Alexander. Gli ordini, a quanto pare (sic!), erano stati già dati«. *La Questione di Trieste, Trieste 1981*, str. 207). V potrditev svoje verzije se v opombi sklicuje na Coxa, a ga očitno netočno navaja (prim. g. Cox, *The Race for Trieste*, London 1947, str. 150)

je znano, je imel sir Friderick takšen položaj v Eisenhowerjevem štabu za zahodno Evropo, načelnik Alexandrovega štaba za Sredozemlje pa je bil general William Duthie Morgan.²⁷ Slednji je 8. maja 1945 tudi odletel v Beograd na pogajanja, po njem pa je bila kasneje poimenovana demarkacijska črta. Ta nekolikanj humorna zamenjava se kar naprej pojavlja tudi v historiografiji, da o memoarih, kjer zmeda seveda ni nič manjša, niti ne govori. Še najbolj se je zoper vse možnosti zavaroval Milovan Djilas, ki je v angleškem izvirniku *The Wartime* in v francoskem prevodu *Un guerre dans la guerre* kot beograjskega pogajalca navedel Williama D. Morgana, v nemškem prevodu *Der Krieg der Partisanen* pa sira Fredericka Morgana.²⁸ Ob opisanem nekoliko čudi, da se je takšna zamenjava mogla primeriti Winstonu Churchill, ki je bil znan po izredni akribiji – tudi po šestkrat je menjal krtačne odtise, preden so spomini izšli; pri pisanju pa mu je pomagal strokovno visoko usposobljeni štab poklicnih zgodovinarjev.²⁹

A če sta bivši britanski premier in ameriški predsednik tržaški zaplet opisala skozi prizmo ne vselej usklajene optike zunanjepolitičnih odločitev Londona in Washingtona, se je nekdanji minister rezident za Sredozemlje in »poslednji edvardijanec na št. 10« Harold Macmillan v svojih memoarih *Blasts of War* (1967) in *Tides of Fortune* (1969) spominjal zlasti dilem, ki so se porajale v Caserti, na stičišču britanske in ameriške mediteranske politike.

Pri tem je uporabil metodo vstavljanja sočasnih dnevniških zapiskov ter odlomkov korespondence s soprogo, ki že sama po sebi predstavlja neko vrsto dnevnika.

Macmillanove Plime in oseke sreče, zadnji del obsežne trilogije, ki zajema obdobje od leta 1914 do leta 1955, predstavljajo izredno zanimivo spominsko pričevanje, ki enako sugestivno govori tako o velikih razlikah v ameriško-britanskem pristopu do tržaške krize kot tudi o zelo majhni skupni želji zavezniških vojakov, da bi v neposrednem spopadu z Jugoslovani za »lepookce« – tako Macmillan imenuje Italijane – reševali Trst. Samo strah pred nekakšnim novim »slovenskim Münchnom« je na koncu zbližal divergentna stališča znotraj zavezniškega tabora, pri čemer je nemajhno vlogo odigrala tudi pasivna in dvoumna drža vzhodne velesile.

²⁷ Prim. npr. *Who's Who 1945*. London 1945 in sicer gesli »Morgan William Duthie« in »Morgan sir Frederick Edgworth«

²⁸ Prim. Djilas, Milovan: *Wartime*. New York – London, 1977, str. 442; isti: *Une guerre dans la guerre*. Yougoslavie 1941–1945. Paris 1980, str. 438; *Der Krieg der Partisanen*. Wien 1978, str. 564. – Kot najbolj recenten primer na področju historiografije glej Avgust Walz: *Kärnten 1945*, Klagenfurt 1985, str. 218 (»Feldmarschall Alexanders Stabschef, Mj.-Gen. Frederick E. Morgan«).

²⁹ »His galley proofs were substantially rewritten five or six times, an exceptionally expensive method of producing a book even when printers wages were not as high as they are now, but demanded by Churchill for the sake of accuracy.« (Churchill at work, *The Times Literary Supplement*, 28. 11. 1968, str. 1334–1335)

Svoje spomine je zdaj že devetdesetletni, po zaslugi grofa Tolstoya zadnje čase nekolikanj kontroverzni lord Stockton, leta 1984 dopolnil z objavo svojih Vojnih dnevnikov (War Diaries, The Mediterranean 1943–1945). V njih na podlagi neposredne dnevniške percepcije intenzivno sledimo zaostritvi tržaške krize, ki je svoj prvi dramatični klimaks dosegla v dneh med 10. in 12. majem 1945, da bi se nato po piščevem prihodu v Devin³⁰ in nadaljnjem poletu v Celovec za krajši čas umaknila dogajanjem na Koroškem. A že 25. maja 1945, v času največje eskalacije zavezniških pritiskov na Jugoslavijo, je Harold Macmillan poletel v Rim in po pogovoru s predsednikom italijanske vlade Bonomijem v dnevnik zapisal ugotovitev, ki pomenljivo dopolnjuje uvodni Vidalijev dnevniški zapis: »On (Ivanoe Bonomi, op. S. K.) dvomi, da bo preživel sedanjo krizo, a ne obupuje. Tržaški primer brez dvoma pomeni nazadovanje za komuniste v Italiji.«³¹

Le dan za tem, 26. maja 1945, se je bodoči britanski letalski minister Harold Macmillan vkrca v »Dakoto« feldmaršala Alexandra in odletel v London, novi zadolžitvi naproti. Od nevarnih dogajanj na severnem Jadranu, ki so še celih devet let vznemirjala svetovno javnost, se je poslovil s stavkom, s katerim je hkrati sklenil tudi svojo štiriletno sredozemsko misljo: »To je konec poglavja – Mediteranski vrtljak ali od DARLANA do TITA.« Štirinajst dni po tem nekako abrupno formuliranem slovesu se je 9. junija 1945 v Beogradu končalo prvo in v marsičem najbolj dramatično poglavje dolgotrajne tržaške krize.³²

³⁰ V »čudovitem gradu, ki je pripadal Hohenlohejem«, se je Macmillan sestal z Johnom Hardingom, poveljnikom 13. korpusa in z njim konferiral o tedanji situaciji.

³¹ Macmillan, Harold: *Tides of Fortune 1945–1955*. London, 1969, str. 22

³² Ibid. »Vrtljak« tržaške krize se je ustavil šele 5. 10. 1954, ko so v londonski Chatham House predstavniki Velike Britanije, Združenih držav, Italije in Jugoslavije (Harrison, Thompson, Brosio in Veleit) parafirali Londonski sporazum o soglasju. V skladu z Macmillanovimi spomini naj bi do dokončne rešitve tržaškega vprašanja (»the final settlement of Trieste problem«) prišlo že znatno prej, decembra 1953, v času Bermudske konference in navezave britansko-iranskih diplomatskih stikov!

N. B. Seznam angleških in ameriških reminiscenc na Trst v letu 1945 ne bi bil popoln, če ne bi omenili še dveh nedavno izdanih del, ki pa ju žal še nisem mogel dobiti na vpogled. Gre za dnevnik Churchillovega osebnega tajnika Johna »Jocka« Colvilla »The Fringes of Power. Downing Street Diaries 1939–1955« (London 1985) in spomine polkovnika Alfreda C. Bowmana *Zones of Strain*, Stanford 1982, na katere me je pred kratkim prijazno opozoril prof. dr. Jože Pirjevec.

Zgolj bežno sta v svojih dnevniških zapisih Trst apostrofirala ameriški novinar Cyrus Leo Sulzberger (gl. »Sedem celin in štirideset let. Izbrani memoari«, Ljubljana; Zagreb, 1980, str. 58) in znani angleški pisatelj in katoliški konvertit Evelyn Waugh, slednji pač v zvezi s polemiko, ki je potekala konec maja in v začetku junija med njim in Fitzroyem Macleanom v londonskem Timesu (*The Diaries of Evelyn Waugh*. Edited by Michael Davy. Hardmondsworth et al., 1979, str. 627) Waughov oponent Fitzroy Maclean je vprašanju Trsta posvetil le nekaj bolj ali manj anticipativnih stavkov v svojih živahno pisanih spominih *Eastern Approaches* (London 1947), ki so pri nas izšli pod nekoliko eksotičnim skupnim naslovom posameznih delov knjige *Zlatni drum. Pijesak Orienta. Rat na Balkanu*, Zagreb 1953.

Summary

THE TRIESTE CRISIS OF MAY AND JUNE 1945 THROUGH THE EYES OF BRITISH AND AMERICAN CONTEMPORARIES

The Trieste crisis of May and June 1945 was a page in the recent history of Yugoslavia whose global dimension made it the most important episode in our recent history from the point of view of contemporary British and American diarists and memoirists. A fairly representative selection of Anglo-American memoirs in itself points to a major share that the British and Americans had in that event. The period during which Trieste came to be an essential constituent part of what was subsumed under the well-known phrase of »Iron Curtain« without a doubt affected the ideological outlook of these diaries and memoirs, which is why these accounts do not attempt to provide an objective assessment of the (un)justifiableness of the Yugoslav territorial claims. This paper presents a chronological survey of the body of the accounts produced by the Allies. The exposition is critical. Apart from showing the salient points of the accounts, the author highlights those viewpoints that run counter to historical facts.

Besides the accounts written by the two »notables«, namely Winston Churchill and Harry Truman, the events that took place on the northern Adriatic seacoast in the Spring of 1945 appear in the memoirs of Harold Macmillan, a former Prime Minister of Great Britain, the Field Marshal Alexander, Foreign Secretary Anthony Eden, Admiral W. D. Leahy, Undersecretary of State Joseph C. Grew, »miles gloriosus« general Mark Wayne Clark, and Brigadier Fitzroy Maclean while more or less extensive reminiscences about Trieste Crisis in 1945 can be found in the diaries of the British authors Sylvia Sprigge, John Colville, Harold Macmillan and Evelyn Wagh. As many as two books of memoirs entirely devoted to an account of the »rivalry over Trieste« were published over a span of thirty years by the New Zealander Geoffrey Cox.

The foregoing diaries and memoirs, written from the point of view of the Allied contemporaries — chiefly more or less prominent dramatis personae of the Trieste episode —, corroborate the judgment of Carlo Schiffrer, who said that in the period from 1945 to 1948 »world history went through Trieste.«